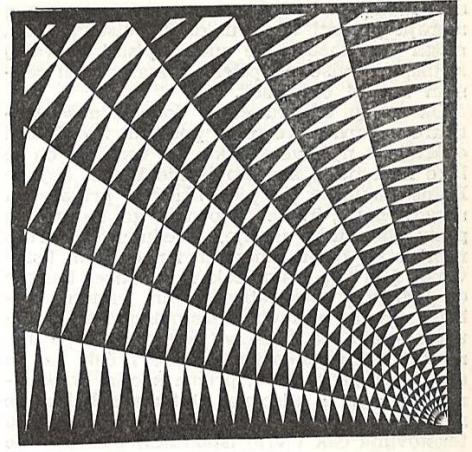

dragan m. jeremić

Govoreći o Jovanu Skerliću kao književnom kritičaru, Bogdan Popović je rekao: „Za kritičara je jedan od najglavnijih uslova da prvo bude sam sebi kritičar”. Hteo je time, naravno, da kaže da kritičar treba da bude kritičan prema sebi, svojim sudovima i svom radu, a ne da treba da piše kritike o svojim vlastitim knjigama. Jer, u svemu što piše, kritičar kritikuje ne samo druge već i sebe. Po čemu kako tumači književna dela i njihove tvorce, šta im dodaje ili oduzima, šta uočava a šta zanemaruje, kritičar otkriva svoje vlastite sposobnosti i slabosti, vrline i mane, afinitete i animozitete.

Ali zašto kritičar, bar ponekad, ne bi mogao da kaže i koju reč o sebi i svom radu neskriven iza drugih pisaca? Zašto ponekad ne bi rekao nešto o svom delu podvrgavajući ga samokritici, utoliko pre što u tom pogledu ima i dobrih primera u prošlosti? Nikolaj Černiševski je, na primer, u svoje vreme, podvrgao samokritici svoju disertaciju *Estetski odnosi umetnosti prema stvarnosti*. Takva samokritika, bez sumnje, mora biti više objašnjenje nego izraz neslaganja sa sopstvenim stavovima, ali ni to objašnjenje nije lišeno koristi, kako za samog kritičara koji vodi račune, tako i za one koji sude o njemu.

Kritičar oseća potrebu za samokritikom naročito u slučajevima kada nema prilike da jasnije i opširnije izloži svoje polazne tačke i kriterijume, a takav je slučaj s kritičkim prikazima, koji se čine kao skice nekih opširnijih kritičkih napisa kako zbog brzine kojom moraju biti pisani tako i zbog nužne kratkoće i sažetosti. Zato sam i ja, više nego ikada ranije, osetio potrebu za samokritikom pošto sam objavio knjigu *Perom kao skalpelom*, koju, pored uvodnog eseja o novinskoj kritici, čini dvadeset prikaza. Pomišljao sam da na kraju te knjige kritika objavim samokritiku i bio sam napravio skicu za taj pogovor, ali sam, naposljetku, odlučio da to ne objavim. Sada, kada sam knjigu dobio u ruke i dok je prelistavam, uzimam nekadašnju skicu za samokritiku i prepisujem je i, u isti mah, dopunjavam nekim novim zapažanjima i mislima.

Dobar pisac kritičkih prikaza je čovek koji često ima samo jedan opšti utisak o knjizi koju prikazuje i taj utisak iznosi živim slikama i zanimljivim stilom. Često je to čovek u kome se taj utisak ne razvija u razmišljanje ni o pojedinim „slojevima” dela a kamoli o problemima koji, u izvesnom meri, stoje u vezi s njim. Ja ne spadam u takve ljude. Uvek sam žalio kad sam na brzinu morao da iznesem svoju ocenu nekog književnog dela, naročito kad je bila reč o nekom višeslojnom delu, jer sam morao na silu da prekidam zapažanja i razmišljanja, koja su se u meni prirodno sve više bokorila i razrastala. I pošto bih odneo napis u redakciju, u meni se nastavljalo razvijanje novih zapažanja i rasuđivanja, tako da je prikaz kada je izašao ispod štamparske mašine sadržao mnogo manje od onoga što bih tada mogao da napišem o istoj knjizi.

Meni znatno više odgovara analitička kritika, koja daje mnogo više mogućnosti da prvobitni utisci sazru i koja postupno razotkiva jednu po jednu stranu književnog

Kritika i samokritika

Et la critique mourrait elle-même sans la critique de la critique.

Albert Thibaudet: *PHYSIOLOGIE DE LA CRITIQUE*.

dela, od piščevog pogleda na svet do stila i leksike koju on u svojim delima koristi, a takvu kritiku je, naravno, nemoguće napisati za kratko vreme i sažeti je na tri-četiri stranice kucane pisačom mašinom. Na tom prostoru može se dati samo sinteza, koja se sastoji iz konačnog suda o delu i piscu, ali čak i kad bi se do te sinteze moglo doći i za vrlo kratko vreme, taj sud, iznesen bez svega onoga što ga je izazvalo i podržalo, izgledao bi nedokazan i proizvoljan.

Dobar pisac kritičkih prikaza treba da ima smisla za estradne nastupe, a ja, na žalost, nemam taj smisao. I kad sam pisao za listove s velikim tiražom, uvek sam mislio više na jednog jedinog čoveka — na pisca, nego na široku čitalačku publiku, a to nije dobra metoda za novinskog kritičara, jer prvi član nepisanog zakonika novinske kritike glasi: „Nastoj da se po svaku cenu dopadne čitaocu!” Običnom, prosečnom čitaocu svidaju se kritičari koji umeju da „udare” po piscu, služe se efektnim potezima i pišu lakim, kozerskim stilom. Meni se, međutim, uvek činilo da se tako može pisati samo po cenu izvesne površnosti i, u krajnjoj instanci, sa izvesnim nemarom kako prema piscu tako i prema delu. A cena koja se plaća ne

samo izvesnom moralnom ravnodušnošću nego i estetičkom površnošću, po meni, isuviše je velika da bi se platila samo za to da se kritičar dopadne čitaocu.

Za novinskog kritičara, čini se, najvažnije je da bude duhovit. Za pisca nikako nije važno da mu se zapažanja o njegovom delu kažu na ponesen i zabavan način, već da se duboko analizira njegovo delo. Ali široka čitalačka publika želi da se zabavlja i nerado čita ono što nije živo i duhovito napisano, ma koliko to bilo duboko i mudro. Ja sam, međutim, uvek više cenio oštroumnost i tačnost mišljenja od duhovitosti. U tom pogledu slažem se s mišljenjem Lesinga, koji je u predgovoru *Laokoon* tvrdio da „na jednog oštroumnog kritičara dolazi pedeset duhovitih”. U našoj sredini se, pak, duhovitost mnogo ceni u svim oblastima, pa i u kritici, i zato ja nemam mnogo šanse da budem rado čitan i omiljen kod onih kod kojih interesovanje za književnost nije primarno.

Novinsko prikazivanje knjiga zahteva i istrajnost, koju ja u ovom poslu nisam pokazao niti sam želeo da pokažem. Istina, nijedan kritičar nije dugo i neprestano pisao kritičke prikaze, čak ni tako tipičan prikazivač knjiga kao Borislav Mihailović. Biti istrajan i aktivan pratilac svega što u uslovima ogromne književne proizvodnje danas izađe na videlo dana je gotovo nemoguće iz više razloga. To, najpre, zahteva da čitav život podredite čitanju i pisanju, onako kao što je godinama činio Sent-Bev. A takav način života je, po požrtvovanosti i lišavanju, ravan životu jednog askete ili čak sveca. Anatol Frans, koji je Sent-Beva s pravom nazvao „svećem kritike”, pošto je i sam neko vreme živeo samo za knjige koje je čitao i o kojima je pisao, u predgovoru prve od četiri knjige svojih kritika sakupljenih pod naslovom *Književni život*, izrazio je gađenje prema knjigama zato što ubijaju onoga koji ih najviše voli — kritičara. Kritičar koji ima interesovanja i smisla i za mnoge druge stvari, ne može se lako ni dugo ograničiti na takav život. Knjige ne samo odvajaju od svestranog života, nego ga guše i umrtvljuju; tako je ono što publika dobija od kritičara proizišlo iz mnogo ličnog životnog odricanja, trpljenja i požrtvovanja. Koliko gorčine prati njegov rad teško može i zamisliti neko ko se i sâm nije bavio kritikom.

Najviše gorčine kritičaru zadaju sami pisci, od kojih on mnoge poznaje i održava s njima normalne ljudske ili čak prijateljske odnose. Svi oni, na razne načine, nastoje da ga privole da piše o njima, da pri tom piše pohvalno i najzad, da piše o njima onoliko pohvalno koliko oni pohvalno o sebi misle. Zatim, ti isti ljudi traže od kritičara da piše i o drugima, ali da o ovima piše sasvim drukčije, mnogo manje pohvalno i, ako je moguće, čak pogrđno ili da bar jasno ukazuje na ogromnu razliku koja deli njihovo stvaralaštvo od piskaranja ostalih pisaca. Taj stalni pritisak, koji se svakodnevno vrši na kritičara je, verovatno, jedna od najtežih muka koje je čovečanstvo izmislilo da muči ljude od pera. Često više umorni od napasti pisaca nego od samih knjiga i pisanja o

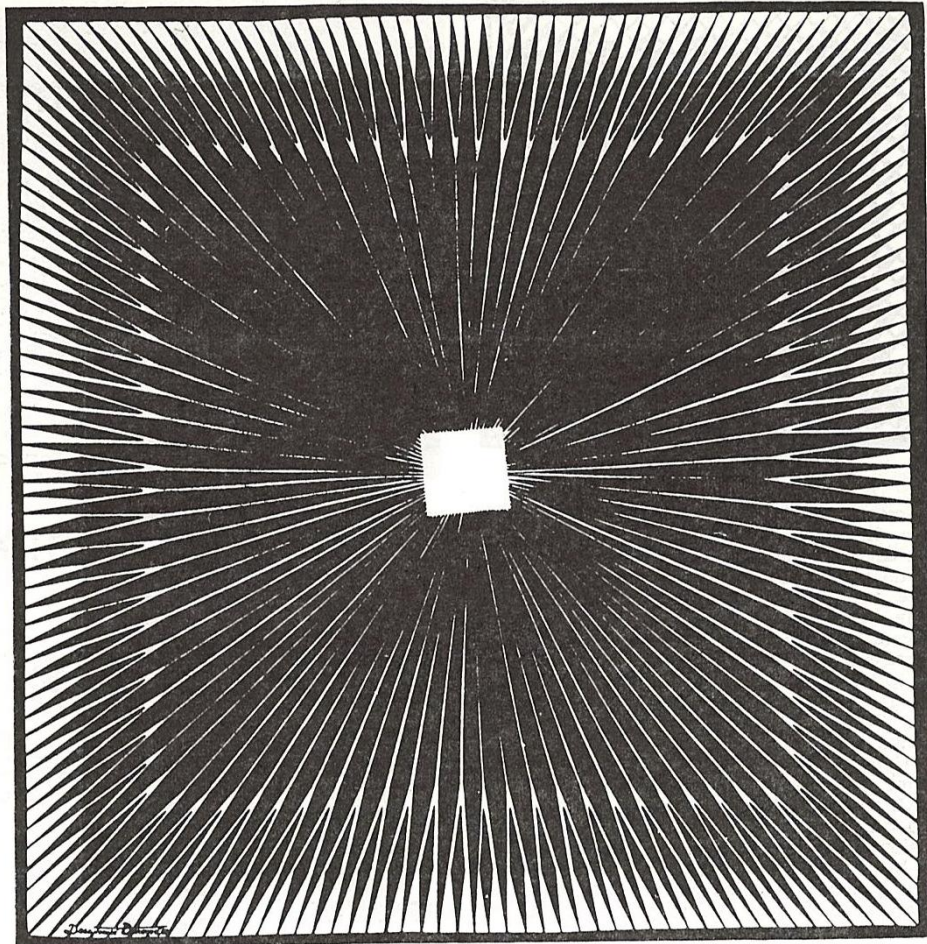
njima, kritičari se, bar s vremena na vreme, moraju predati odmoru, da bi, čiste savesti, mogli da kažu: „Ne mogu pisati o vašoj knjizi, jer više ne pišem prikaze ni u jednom listu i časopisu“.

Da takvu odluku često donose, naše kritičare sigurno svesrdno pomažu i oni koji objavljuju njihove kritike. Ne verujem da je lako naći ljude kao što je bio Ebrar, koji je Fransa naterao da piše kritičke prikaze za njegov list „Vreme“ i bodrio ga da u tom poslu što duže istraje. Urednici kulturnih rubrika po našim dnevnim i nedeljnim listovima, čini se, često, čak i nehotiče, nastoje da kritičare obeshrabe raznim vrstama nebrige prema njihovim tekstovima. Oni se ne ustručavaju da tekstove skraćuju i da im, na taj način, menjaju smisao i čak da im daju i druge naslove, prema svojim sopstvenim željama i utiscima. O tome s koliko se nebrige pa i nasilništva oni odnose prema tekstovima čak i vrlo istaknutih pisaca može se saznati iz knjige Gustava Krkleca *Noćno iverje*, u kojoj on iznosi kako su mu urednici često, iz tehničkih i drugih razloga, skraćivali tekstove, a jednom su mu jedan tekst tako doterali da ga je jedva mogao prepoznati. A da i ne govorimo o štamarskim greškama, koje često dovode u zabunu svakog pažljivog čitaoca ukoliko ne pretpostavi da su se za mnoge „greške“ kod pisaca pobrinuli slabo obavešteni redaktori ili loši korektori.

Ne bi nam bio na odmet uopšte bolji odnos prema kritici i kritičarima. Nije slučajno što se kod nas pojam kritike uzima kao nešto po sebi negativno i negatorsko, mada je ona, kao deo kritičkog mišljenja uopšte, jedna vrlo pozitivna delatnost, koja odgovara vrlo visokom stupnju razvoja ljudskog društva i mišljenja. Pišući o Žilu Lemetru, Frans je isticao da kritika odgovara vrlo civilizovanom društvu i da se suštinski protivstavlja teologiji. Moglo bi se, u nastavku tog mišljenja, reći da je jedno društvo utoliko više civilizovano, ukoliko u njemu kritika ima veće i značajnije mesto i, istovremeno, ukoliko je način „teološkog“ mišljenja u njemu manje rasprostranjen. Naravno, pod uslovom da i kritičari budu pravi predstavnici istinske civilizovanosti, a ne teolozi neke posebne sekte, odnosno branioci interesa jedne književne koterije ili grupe.

Nisu svi kritičari pravi kritičari niti su sve ocene čak i pravih kritičara uvek tačne, ali ako se na kritiku nerado gleda i ako se u prilog toj animoznosti navode baš ovi razlozi, onda nešto nije u redu sa shvatanjem kritike kao anti-teorije. Na žalost, uvek je bilo, pa i danas ima ljudi kojima je teološki način mišljenja bliži i draži od kritičkog načina mišljenja. To su, pre svega, ljudi koji zastupaju onu teologiju u kojoj oni mogu biti bogovi ili bar prvosveštenici. Kad je reč o književnoj kritici, to su pisci koji ne tpe kritiku jer im ona govori istinu kao ogledalo kraljeve-mače iz bajke o Snežani i sedam patuljaka. O takvim piscima Vuk Karadžić je, u predgovoru svog prevođa *Starog zavjeta*, rekao: „Koji se spisatelj boji kritike i trudi zabraniti da se djela njegova ne kritiziraju, onaj očevitno dokazuje da sam u sebi priznaje da su djela njegova rdava ili zla, ali bi opet rad da ih svijet za najbolja primi i drži. Ovakvi su spisatelji ljudi kojima je milija tama od vidjela“. Ali, uprkos tome, prava kritika nikada nije na strani tame i teologije, a pravi kritičari uvek nastoje da, oslonjeni samo na autoritet razuma, utvrde najbolje puteve u stvaralaštvu i životu.

U tom naporu da se ukazuje na prave puteve u stvaralaštvu i životu, jedan kritičar u odnosu na ogromnu proizvodnju savremenih fabrika knjiga liči na jedno drvo pred naletom vetra: ono može izdržati njegov nalet, ali ga ne može zaustaviti. Ma koliko bio obdaren i radin, nijedan kritičar nije kadar da ide u korak s tempom kojim se objavljuju nove knjige, da pročita sve one koje imaju izvestan nivo i da odmeni njihovu vrednost. Nekađ, kad je produkcija knjiga bila mnogo manja, jedan čovek je to i mogao, ali danas više ne može. Utoliko pre što se danas književnom kritikom bave, uglavnom, ljudi koji imaju i druge ambicije ili su nuž-

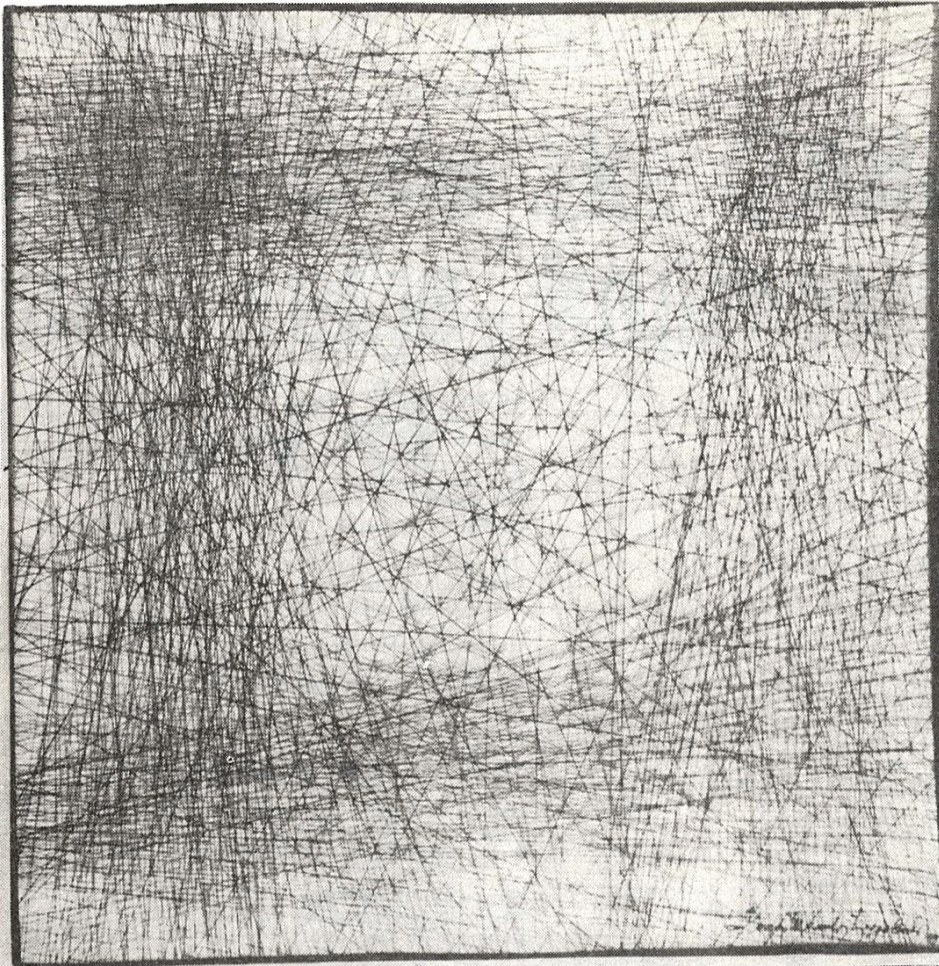

dom upućeni na obavljanje drugih poslova, koji im često, oduzimaju najveći deo vremena i snage. Vreme usamljenih vitezova-kritičara je prošlo, a nastupilo je doba kolektivnog mada, iako taj nad još nije koordiniran. Danas se tek mnogobrojniji sudovi o raznim književnim pojavama, uzeti zajedno, slivaju u jedinstven sud, na osnovu koga one ulaze ili ne ulaze u istoriju književnosti.

Neko će, možda, primetiti da isuviše ističem napore oko čitanja i pisanja recenzija, pa se pri tom i pozvati na izvanredan primer Sent-Beva, koji je godinama iz nedelje u nedelju pisao svoje prikaze, tako da je njima ispunio ni manje ni više nego čitavih dvadeset osam knjiga! Ali ni Sent-Bev, iako je izuzetak od pravila, nije sam pripremao i pisao te prikaze. Sekretar mu je nabavljao knjige, čitao mu ih je naglas zbog njegovih slabih očiju, malazio podatke i proveravao reference, pisao po njegovom diktatu, stavljao mu primedbe na ono što je napisao, ispravljao članak i održavao vezu sa redakcijom. Sent-Bev je izdržao mnoge godine, ali je zato menjao sekretare, kojih je bilo šest: Lakosad, Nilkolardo, Lakroa, Pons, Levaloa i Truba i svi su bili ljudi od talenta i znanja. Sent-Bev im je zato, u dodatku IV toma svojih *Novih ponedeljnika*, odao i javno priznanje, izuzev Nilkolardu, s kojim se mastao u svadi. A posao pisca recenzija je utoliko zamorniji što se neprekidno radi bez odjeka, koji prati rad svakog drugog književnika sem kritičara čiji se napisi pojavljuju na novinskim stupcima, jer on je i prva i poslednja instancija kritičkog sudenja.

U novinskoj kritici nema izbora pisaca po srodnosti kao u analitičkoj, studioznoj, esejističkoj kritici. Kritičar mora da piše po tempu objavljenih knjiga i izlaženja njegovih novina, a taj tempo je danas više nego isompljujući: on je ubistven. Na njegovom

stolu stalno stoji gomila nepročitanih knjiga i, ma koliko brzo on čitao, ta gomila se ne smanjuje. A pošto ne birate pisce o kojima ćete pisati, čini vam se da ste objektivni a ne subjektivni kritičari, da vama upravljaju neke spoljašnje sile, a ne vaš slobodni, kritički duh. Analitički kritičar može da bira pisce koji mu omogućavaju da do kraja iskoristi sve sposobnosti svog duha i preimućstva svoje metode, a novinski kritičar nema mogućnosti da vrši velika odabiranja. Uprkos udvaranju pisaca koji žele što povoljniju kritiku, on se oseća njihovim robom. Jer analitički kritičar bira svoje društvo među piscima i knjigama, a novinski kritičar biva biran po jednom principu koji je slučajna: po redosledu knjiga koje se pojavljuju, i utoliko mu je taj princip manje prijanjan. On zato mora često da piše i o delima čije mu čitanje ne prčinjava ni najmanje zadovoljstvo i da oseća kako se njegov duh prilja dok čita gluposti raznih piskarala. To nezadovoljstvo ne može da ublaži ni njegova negativna kritika. Primoran da čisti od korova književnost svoga jezika, on vrši posao koji je pozitivan po tome koliko je loših knjiga i pisaca eliminisao i odstranio pažnju istoričara književnosti od njihove beznačajnosti. Ova vrsta tužne utehe nikada me nije privlačila. Uvek sam radije izbegavao da pišem o beznačajnim piscima i knjigama, mada je to teško i gotovo nemoguće postići. Novinska kritika ne otkriva, kao analitička, pojedinačne ili posebne lepote, na osnovu kojih se mogu izvući estetički zaključci, nego odbacuje dela koja nemaju nikakve važnosti za jednu književnu epohu i prihvata ona koja bi trebalo uzeti u obzir prilikom svodenja bilansa nacionalne istorije književnosti. Ona, dakle, mnogo više priprema teren za istoričara književnosti nego za estetičara. A meni je ovaj drugi posao, čini se, bliži od prvog.

U toj težnji, novinski kritičar, međutim, ne sme preterati. Današnjoj se kritici može zameriti da isuviše vodi računa o tome da joj sudovi budu na visini *istorijskog* suda o književnosti. Sent-Bev, koji nije video Balzakovu veličinu, nije bio opsednut istorijom kao savremeni kritičari, poučeni mnogim promašajima ranijih kritičara, a posebno kritičara koji su bili gluvi za nove književne glasove od simbolizma do danas. Iz straha da se ne previdi ono što vredi, često se prihvata sve što je novo. U knjizi *Pisac i njegova senka* Gaetan Pilon je tačno zapazio da u savremenoj kritici „čudnovati duh neopiranjia teži da zauzme mesto tradicionalnog opiranja novome“. Nastojao sam da ne podlegnem tom „duhu“, držeći da kritičar treba da se trudi da vrši selekciju, jer će budućnost, polazeći od kritika frontalno blagomaklonih prema novome, morati da ispravlja plodove te tendencije, kao što sadašnjost mora da ispravlja plodove nekada tradicionalnog duha otpora prema svemu što je novo i neobično.

Zavisno od svojih karakteristinih osobina i od svojih osnovnih stavova, kritičar je dobromamerni Aristarh ili džangrizavi Zoil. Uvek sam bar želeo da budem bliži prvom nego drugom, ali ne i po cenu da otkrivam vrednosti kojih nema. Kritičar često upada u grešku zato što ne želi da razume pisca jer mu godi da pokaže svoju superiornost prema piscu koga neće da razume, ali isto tako i zato što se podaje slatkim osećanjima da je kod pisca otkrio lepote koje niko drugi nije kadar da otkrije. U prvom slučaju ljutimo se na kritičara koji nije želeo da razume ono što je mogao da razume, a u drugom slučaju čudimo se kako je pisac mogao da nađe predmet svog divljenja u nečemu što nije dostojno divljenja ili čak i — ne postoji. Kritičar je prepostavio svoj lični interes interesu književnosti, stvaralaštva, kritičkog duha, čak i u drugom slu-

čaju, jer, kako je rekao Žil Lemetr u eseju *Snobovi*, „čovek je tako stvoren da postaje tašt zbog svog divljenja: on se ponosi što se divi iz njemu svojstvenih razloga, a onda se sâm sebi divi što se sa toliko originalnosti divi“. Zato, da bi dobro sudio o drugima, kritičar mora najpre nepristrasno da sudi o samome sebi i da nastoji da izbegne sve predilekcije, pristrasnosti i zainteresovanosti. Sud ukusa je, tvrdio je još Kant, sud donesen u odsustvu interesa.

Alko analitička kritika ima ulogu da vaspitava pisce, novinska kritika vaspitava čitalačku publiku. A ona će loše vaspitati publiku ako je uči tako da brzo mora da menja svoja shvatanja. Uporište i polazna tačka novinske kritike, kao i analitičke kritike, treba da bude čitava istorija književnosti i ljudskog duha a ne samo duh jednog trenutka ili jednog vremena, koji će biti i proći, kao i duh svake druge epohe.

Svako ko je ikada saradivao u novinama zna do koje mere je ograničenost prostora zakon publicistike: on uslovljava i samu misao kritičara, koji mora da se ograniči samo na neke aspekte književnog dela i piševog stvaralaštva, namerno i svesno odbacujući druge. Tek iz niza novinskih kritika, koje su, u stvari, pristupi za zamašnija sagledavanja, može se stvoriti jedna bar relativno potpuna, analitička, esejistička kritika, odnosno osvetliti i objasniti stvaralaštvo jednog pisca u celini. Ali sve dok ne dođe do jedne takve sinteze, pisac je oštećen delimičnim pogledom izloženim u jednoj novinskoj kritici i ocenom samo jednog njegovog dela, ponekad, slučajno, čak i najslabijeg. U knjizi *Perom kao skalpelom* ima i prikaza kojima je, mužno, odnos prema jednom piscu, pogotovu poligrafu, morao biti dosta jednostavan, ma primer: prema Krleži, Kreftu, Matiću i Šegedinu, o kojima sam govorio samo povodom jedne njihove dra-

me ili knjige eseja. Drugi prikazi su ili sami po sebi potpuniji, jer nastoje da ukažu i na neke karakteristike pisca koje ne nalazimo u knjizi koja se kritikuje, ili je njihova neophodna jednostranost upotpunjena kasnijim svestranijim prilazima piscu, na osnovu svih njegovih dela, kao što je slučaj sa esejima koje sam napisao o Marku Ristiću, Vladanu Desnici, Stevanu Raičkoviću, Miodragu Bulatoviću, Brancku Miljkoviću, Ali, ma koliko jednostrani, ovi prikazi su *in nuce* dobrim delom već sadržali neke od bitnih ideja kasnije napisanih eseja. Novinska kritika je, dakle, osnova analitičke kritike. Bez nje, kao prvog stupnja u dubljoj analizi književnosti, nema ni analitičke kritike. Njome se vežba kritički refleks, sposobnost neposrednog doživljaja, samostalnost reakcije, veština tačnog formulisanja suda.

Kod jednog marljivog i istrajnog novinskog kritičara ipak se nazire jedan presek kroz savremenu književnost njegovog naroda. Ali nijedan kritičar ne može se pohvaliti da svojim radom daje njenu potpunu sliku. Potpunu sliku može dati samo više kritičara koji polaze s raznih pozicija i nastoje da ocene književna dela različitim metodama. Rad jednog kritičara je, u svakom slučaju, značajan po nekim drugim karakteristikama: po ohrabrenjima koja daje mladim piscima, novim zapazanjima o delima već poznatih pisaca, ispravljanju zabluda i izražavanju novih sudova o već poznatim piscima, nastojanjima da se na temelju pojedinačnih primera dođe do nekih opštih zaključaka o književnosti i životu.

Nijedan kritičar nikada ne piše polazeći samo od predmeta o kome piše. On počinje da piše i uvek se nalazi u određenoj književnoj, kulturnoj i društvenoj situaciji i ponaša se prema tome kako želi da se ta situacija menja i nazvija. On ulazi u jednu situaciju punu ustaljenih stavova i mišljenja i neprikosnovenih vrednosti i ukoliko želi da ih izmeni, mora da kritikuje, slabi i ruši te stavove i vrednosti. Boreći se protiv staroga duha, on nastoji da umanji vrednost pisaca koji imaju nezasluzenu slavu i reputaciju i afirmiše pisce i dela koji nose jedan novi duh ili nisu ušli u okvire postojećih vrednosti. Boreći se protiv mitova o pojedinim piscima, on često i svesno pretenuje, umanjujući njihovu vrednost i, istovremeno, nastojeći da afirmiše vrednost nekih drugih, dosad neocenjenih ili potcenjenih pisaca. Zato sve kritičke napise treba ocenjivati ne samo po sebi nego i u sklopu vladajućih kritičkih mišljenja. Pišući o Isidori Sekulić nastojao sam da mit o njevoj izuzetnoj vrednosti i zaslugama svodem na pravu meru, naglašavajući baš one strane njenog dela koje su drugi kritičari zanemarili boreći se za stavljanje tog mita. A, s druge strane, pišući o Vladanu Desnici nastojao sam da izborim mesto jednom istinski velikom piscu u trenutku kada je, s pojavom *Proljeća Ivana Galeba*, usmena kritika nastojala da ga diskredituje, uglavnom, nekim ideološkim zamerkama. O kritičaru i njegovom značaju ne može se govoriti bez dobrog poznavanja situacije u kojoj je on pisao. Situacija mnogo više određuje smisao i vrednost njegovog rada nego nada pisaca drugih rodova.

Pišući ovu samokritiku, nije mi bila namera da branim nego da samo objasnim neke svoje stavove, ukoliko to nekoga interesuje. Ako sam pri tom i nehotice govorio u njihovu korist, ne ostaje mi ništa drugo nego da se poslužim rečima kojima je Andre Žid završio svoj *Dnevnik „Kovača lažnog novca“*: „Ali izevši sve u obzir, bolje je pustiti čitaoca da misli šta hoće — ma i na moju štetu“. I za pisca i za kritičara (a za kritičara i više nego za pisca) konačan sud donosi čitalac. I, ako mi je dozvoljeno da parafraziram jednu latinsku poslovicu o čoveku i bogu, na kraju bih rekao: „Scriptor proponit, lector disponit“. Živeo čitalac! Živeo idealni čitalac, o kome sanjaju i pisci i kritičari! Živeo čitalac koji nikada ne greši! Pisac venuje u nepogrešivog kritičara, a kritičar u — nepogrešivog čitaoca. U svakom slučaju, vera u pravdu održava ne samo svet već i književnost.